

AZƏRBAYCANLI HƏDİSSÜNAS VƏLİYYUDDİN XƏTİB ƏT-TƏBRİZİ VƏ ONUN HƏDİS ƏDƏBİYYATINA TÖHFƏLƏRİ

Rüfət ŞİRİNOV,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan, hədis, ət-Təbrizi, Mişqat əl-Məsabih.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджан, хадис, Ат-Табризи, Мишгат аль-Масаби́х.

KEY WORDS: Azerbaijan, hadith, Al-Tabrizi, Mishgat al-Masabih.

Giriş

Heç şübhəsiz, İslam mədəniyyətinin və ədəbiyyatının formalaşmasına azərbaycanlı alimlər də öz töhfələrini vermişlər. Demək olar ki, VII əsrin ikinci yarısından etibarən dini sahədəki əsərlərin əksəriyyəti ərəb dilində yazılmağa başlanılmışdır. Bu amil ərəb dilinin həmin dövrdə nə dərəcədə əhəmiyyətli sayıldığını göstərməklə yanaşı, eyni zamanda azərbaycanlı alimlərin nə qədər mahir olduqlarını göstərir. Məsələn, Əhməd ibn Harun əl-Bərdici (v. 301/916) hədis elmləri, Əbu Bəkr Muhamməd ibn Abdullah əl-Bərdəi (v. 340/951) fiqh və İslam hüququ, Nəsrəddin Tusi (v. 672/1274) əqaid, fəlsəfə, Əkmələddin Naxçıvani (v. 710/1302) İslam fəlsəfəsi, Nemətullah ibn Mahmud ən-Naxçıvani (v. 920/1514) Quran və təfsir, Seyid Yəhya Bakuvi (v. 867/1462) isə irfan və təsəvvüf sahələrində mənbə əhəmiyyəti kəsb edən əsərlər qələmə almışlar. Odur ki, İslam ədəbiyyatının formalaşmasında Azərbaycan məktəbinin özünəməxsus yeri vardır desək, yanılmırıq. Bu alimlərin hər birinin həyatının və əsərlərinin araşdırılaraq elm dünyasına ərməğan edilməsi azərbaycanlı alimlərin İslam mədəniyyətinə qazandırdığı dəyərlərin ortaya qoyulması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Biz mədəniyyət tariximizi, intellektual keçmişimizi bu alimlər sayəsində tanıyır və özümüzü dərinləndiririk. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, alimlərin yazıb-yaratdığı əsərlərin böyük əksəriyyəti dövrümüzdə çatmamış, əlimizdəkilərin isə əksəriyyəti əlyazma formasında kitabxanalarda öz tədqiqatçıları gözləməkdədir. Bu irsin ciddi tədqiqata ehtiyacı var.

İslam dininin əsas mənbələrindən birini təşkil edən hədis elmi sahəsində də azərbaycanlı mühəddislərin əvəzsiz çalışmaları olmuşdur. Hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiq ediləcək dərinlik və əhəmiyyətə malikdir.

Bu məqalədə Təbrizdə dünyaya göz açmış, sonra dövrün elm mərkəzi sayılan Bağdadda yaradıcılığına davam etmiş Şeyx Vəliyyuddin Xətib ət-Təbrizinin həyat və yaradıcılığına, o cümlədən onun hədis sahəsində qələmə aldığı “*Mişqat əl-Məsabih*” əsərinin xüsusiyyətləri və elm aləmində açdığı cığıra toxunulmuşdur. Xətib ət-Təbrizinin yazdığı əsərlər nəinki öz dövründə və bölgəsində, hətta sonrakı dövrlərdə də insanlara hədis sevgisini aşılamış, dini həyatlarında sabitqədəm olmalarına təkan vermişdir.

Xətib ət-Təbrizinin həyatı

İslam dini sahəsində yazıb-yaratmış, hədis rəvayəti ilə məşğul olmuş bütün alimlərin tərcümeyi-halları və elmi fəaliyyətləri barəsində məlumat verən xüsusi əsərlər qələmə alınmışdır. Bunlara ümumilikdə “Təbəqat”, “Cərh və Tədil”, “əs-Siqat”, “əz-Züafa” adları verilmişdir. Ona görə də hər hansı müsəlman alimin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat əldə etmək istəyən tədqiqatçı mütləq bu əsərlərə nəzər salmalıdır. Biz də Xətib ət-Təbrizini tədqiq edərkən bu əsərlərə müraciət etdik. Ancaq əfsuslar olsun ki, Xətib ət-Təbrizinin hədis elmi sahəsində son dövr kimi qəbul edilən XIV (h. VIII) əsrdə yaşadığına dair yuxarıda sadaladığımız növ əsərlərdə səthi məlumatlara yer verilmişdir. Əldə edə bildiyimiz məlumatlar, əsasən, onun əsərinə şərh yazmış alimlərin qeydlərindən ibarətdir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, adı Əbu Abdullah Vəliyuddin Məhəmməd ibn Abdullah Xətib ət-Təbrizi, əl-Öməri, əl-Bağdadidir [1, c.10, s.211; 2, c.2, s.1699; 3, c.6, s.238; 4, s.133; 5, c.1, s.14-15]. Hicri VIII əsr alimlərindəndir. Adındakı “ət-Təbrizi” nisbəsi Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Təbriz [6, c.1, s.159] şəhərinə nisbət edilmişdir [4, s.380].

Xətib ət-Təbrizi barəsində İslam alimləri müsbət fikirlər səsləndirmiş, onun saleh bəndələrdən olduğunu qeyd etmişlər. Sonrakı dövrlərdə əsərinin rəğbət görməsinin səbəblərindən biri də məhz onun elm dünyasındakı nüfuzu olmuşdur.

Əsərinə şərh yazan, eyni zamanda müəllimi olan Həsən ibn Məhəmməd ət-Tibi (v. 743/1342) onun haqqında bu fikirləri söyləmişdir: “*Xətib övliyanın seçkinlərindən biri və salehlərin qütübüdür*” [7, c.2, s.368].

Bir digər şərh alimi Əli əl-Qari (v. 1014/1605) “*Mirqat əl-Məfatih*” əsərində onun barəsində yazmışdır: “*Xətib ət-Təbrizi əfəndimiz müdrik, alim, anlayış dəryası, həqiqətləri bəyan edən və dəqiq məsələləri izah edən əhli-təqva və pak bir şəxsiyyətdir*” [5, c.1, s.14].

Qəttani (v. 1381/1962) İmam Təbrizi barəsində “*Allahın övliya bəndələrindən biridir. Alimlərin qütübüdür*”, – demişdir [4, s.380-381].

Təbrizinin vəfat tarixi ilə əlaqəli müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Bəzi müasir alimlər onun vəfat tarixinin hicri 737-ci il olduğunu iddia etmiş, ancaq Əli əl-Qari bu tarixdən sonra vəfat etdiyini bildirmişdir [5, c.1, s.15]. Əllamə Zirikli öz əsərində onun vəfat tarixini hicri 741-ci il olaraq göstərmişdir [3, c.6, s.238].

Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumata görə, o, “*Mişqat əl-Məsabih*” əsərini hicri 737, “*Kitab əl-İkmal fi Əsmai ər-Rical*” adlı əsərini isə hicri 740-cı ildə tamamlamışdır [3, c.6, s.238; 5, c.1, s.15]. Odur ki, onun vəfat tarixi 740-cı ildən sonraya təsadüf edir. Azərbaycanlı tədqiqatçının qeyd etdiyi vəfat tarixini isə klassik əsərlərdən təsdiqləyə bilmədik. Onun fikrincə, Vəliyuddin ət-Təbrizi 749-cu ildə vəfat etmişdir [8, s.268]. Xülasə, Xətib ət-Təbrizinin vəfat tarixi mübahisəli olsa da, həyatını araşdıran alimlərin böyük əksəriyyəti onun 741/1340-cı ildə dünyasını dəyişdiyini qəbul etmişdir.

“Mişqat əl-Məsabih” əsəri

Təbrizi müqəddiməsində əsərini “*Mişqat əl-Məsabih*” adlandırdığını qeyd etmişdir [9, s.9]. Əsərə bu adın verilməsini şərhçilər müxtəlif şəkildə izah etmişlər. Əsasən, “Nur” surəsinin

35-ci ayəsi¹ ilə izah etməyə çalışaraq əsərdə qeyd olunan hədislərin insanın həyat yoluna çıraç kimi işıq, nur saçan rəvayətlər olduğunu vurğulamışlar.

“*Mişqat əl-Məsabih*” əsəri “seçilmiş hədislər” məzmunlu bir hədis çalışmasıdır. Əsərin tərtibi mövzular əsasında (aləl-əbvab) aparılmışdır. Əsər haqqında ətraflı məlumat vermədən öncə onun ərsəyə gəlmə mərhələlərinə nəzər salmaq məqsədəuyğun olardı. Belə ki, “*Mişqat əl-Məsabih*” hədis sahəsində “Muhyis-sünnə” və “Rüknuddin” kimi tanınan görkəmli hədisşünas Məhəmməd ibn Fəra əl-Bəğavinin (v. 516/1122)² qələmə aldığı “*Məsabih əs-Sünnə*” əsərinin təkmilləşdirilmiş və genişləndirilmiş formasıdır. Odur ki, “*Mişqat*”ı daha yaxşı anlamaq üçün xülasə formasında “*Məsabih əs-Sünnə*” barəsində bəzi məlumatların verilməsi labüddür.

Bəğavi “*Məsabih əs-Sünnə*”ni mötəbər mənbələrdən seçdiyi hədisləri bir araya toplayaraq ərsəyə gətirmişdir. Bu əsər hədis ədəbiyyatında sənədlərin ixtisar edilərək yazıldığı ilk əsər kimi qəbul edilmişdir [10, s.142]. Bəğavi əsərinin müqəddiməsində belə demişdir: “*Hədislərin isnad silsiləsini uzatmamaq üçün və onları rəvayət edən ravilərə etimad edərək sənədlərini ixtisar etdim. Hərdən müxtəlif səbəblərə görə hədisi Həzrət Peyğəmbərdən (s) eşidən səhabənin adını qeyd etdim. Hər bölmənin hədislərini sihah (səhih olanlar) və hisan (həsən olanlar) şəklində iki qrupa böldüm. “Sihah” dediyim hədislər Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmail əl-Buxari və Əbul-Həsən Müslim ibn əl-Həccac əl-Quşeyrinin “əl-Came”lərində keçən rəvayətlərdir. “Hisan” dediyim hədislər isə Əbu Davud Süleyman ibn əl-Əşas əs-Sicistani, Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi və digər alimlərin öz əsərlərində nəql etdiyi hədislərdir. Zəif və qərib olan hədisləri bəyan etmişəm. Münkər və mövzu hədisləri isə əsərimə almamışam*” [11, c.1, s.109-110].

Qeyd etmək lazımdır ki, Bəğavinin hədisləri sihah və hisan formasında ikiyə bölməsi elm dünyasında birmənalı qarşılanmamışdır. Çünki hədislərin səhih, həsən, zəif şəklində dəyərləndirilməsi hədis alimlərinin dəyərləndirmə kriteriyalarına görə fərqlənir. Eyni zamanda səhih hədislər təkcə İmam Buxari və İmam Müslimin əsərlərində keçməmişdir. Yaxud digər mənbələrdə təkcə həsən hədislər verilməmişdir. Digər əsərlərdə səhih hədislər olduğu kimi, İmam Buxari və İmam Müslimin əsərlərində də həsən hədislərə rast gəlmək mümkündür. Hətta bu əsərlərdə bəzi zəif hədislər də qarşımıza çıxır.

Hədis üsulu alimlərindən İbn Salah (v. 643/1245) da İmam Bəğavinin bu yanaşma tərzini həsən hədislə əlaqəli qəbul olunmuş ümumi anlayışla təzad təşkil etdiyinə görə tənqid etmişdir [12, s.37].

“*Məsabih əs-Sünnə*”də 4931 hədis var. Katib Çələbinin sinifləndirməsinə əsasən bunlardan 1051 ədədi həm Buxari, həm də Müslimdə, 325 ədədi təkcə Buxaridə, 875 ədədi də təkcə Müslimdə keçmişdir. Qalan hədislər isə digər mənbələrdən nəql edilmişdir [13, c.29, s.259].

Hər nə qədər Xətib ət-Təbrizinin əsəri İmam Bəğavinin “*Məsabih əs-Sünnə*”si əsasında yazılmış olsa da, ondan daha məşhur olmuş, oxunmuş və oxudulmuşdur. Əsər zaman keçdikcə, xüsusilə, Osmanlı mədrəsələrində, türk-İslam coğrafiyasının müxtəlif mərkəzlərində mütaliə edilmişdir. Pakistan və Əfqanıstan bölgəsində hələ də bu əsər üzərinə müxtəlif tədqiqatlar aparılır, elmi məqalə və dissertasiyalar qələmə alınır.

1 “Allah göylərin və yerin nurudur. (Kainatı yaratdı ona nur verən, yer və göy əhlinə haqq yolu göstərən xalıqdır). Onun (Peyğəmbərimizin və möminlərin qəlbində olan) nuru, içində çıraç olan bir taxçaya (çıraqdana) bənzər; taxçadakı o çıraç qəndilin içindədir, o qəndil isə, sanki parlaq bir ulduzdur...” (“Nur”, 35)

2 Həyatı barəsində geniş məlumat üçün bax: Zəhəbi, “*Siyər əl-əmin-Nübəla*”, c.19, s.439; İbn Kəsir, “*əl-Bidayə və ən-Nihayə*”, c.16, s.262; Saffet Sancaklı, “*Bəğavi və Hədis Sahəsindəki Çalışmaları*” // Diyanet İlmî Dergisi, (1998) XXXIV, s. 79-94.

Yazılma səbəbi

Xətib ət-Təbrizi əsərini Həzrət Məhəmmədə (s) bağlılığının nişanəsi kimi qələmə aldığını qeyd etmişdir. O, Allah Rəsuluna (s) tabe olmağın təzahürünün onun rəvayətlərini öyrənməklə düz mütənasiblik təşkil etdiyini söyləmişdir. Həmçinin vurğulamışdır ki, Allahın ipinə sarılmağın yolu da Peyğəmbərə (s) tabe olmaqdan keçir [9, s.7].

Bu əsərin yazılmasında qeyd olunan səbəblərlə yanaşı, müəllimi Şərəfəddin ət-Tibinin də çox böyük təsiri olmuşdur. Tibi "*Mişqat əl-Məsabih*"ə yazdığı şərh "*əl-Kaşif an-Həqaiq*" əsərində belə demişdir: "*Dində qardaşım, sirdaşım, övliyanın seçkinlərindən, salehlərin qütbü, zahid və abidlərin şərəflisi olan Vəliyuddin Məhəmməd ibn Abdullah əl-Xətib ət-Təbrizi ilə hədislərin cəm edilməsi barəsində məşvərət etdim. Nəticədə qərara gəldik ki, "Məsabih əs-Sünnə"ni kamilləşdirək. Onun ravilərini müəyyənləşdirək, mənbələrini dəqiqləşdirib sağlamlaşdıraq. Əlavələri də ixtisar edək*" [7, c.2, s.368]. Tibinin ifadələrinə görə, Təbrizi onun bu təklifini qüsursuz şəkildə yerinə yetirmişdir [7, c.2, s.368].

Əsərin təsnifatı

Əsər mövzular əsasında təsnif edilmişdir. Hər bir bölmə üç fəsil şəklində ələ alınmışdır. Qeyd edək ki, bunlardan ilk iki fəsil İmam Bəğavinin təsnifatıdır. Üçüncü fəsil isə Xətib ət-Təbrizinin əlavəsidir. **Birinci fəsil:** Bəğavinin "sihah" adı ilə qeyd etdiyi hədislərdən ibarətdir. Bu rəvayətlər İmam Buxari və İmam Müslimin əsərlərində yer alır. **İkinci fəsil:** Bəğavinin "hisən" adı ilə topladığı hədisləri əhatə edir. Bunlar İmam Buxari və İmam Müslimdə qeyd olunmayan, ancaq digər mənbələrdə rəvayət edilən hədislərdir³. **Üçüncü fəsil:** Bu bölmə şərtlərinə müvafiq olmasına baxmayaraq, İmam Bəğavinin qeyd etmədiyi rəvayətlərdən ibarətdir. Burada səhabə və tabein kəlamları da qeyd edilmişdir. Bu bölmə Xətib ət-Təbrizinin əlavələrindən ibarətdir [9, s.8]. Xətib ət-Təbrizi hər nə qədər Bəğavi kimi sadəcə mərfu hədislərlə kifayətlənməyəcəyini bildirsə də, üslubda onunla eynidir [10, s.119].

O, əsərinin müqəddiməsində yazmışdır: "Əgər bir mövzu ilə əlaqəli müvafiq olduğu halda axtardığın rəvayəti tapa bilməsən, bil ki, ya başqa bir yerdə onu qeyd etmişəm, yaxud da təkrar olmaması üçün bu başlıq altında nəql etməmişəm. Həmçinin bəzi rəvayətlər fəsilə uyğunlaşmaya bilər. Bunu Humeydinin (v. 488/1095) "*əl-Cəm beynəs-Səhiheyin*" və İbn əl-Əsir (v. 606/1210) "*Camiul-usul*" əsərlərinə əsaslanaraq təsnif etmişəm. Çünki oradakı mətn fərqliliklərini nəzərə almışam" [9, s.8]. Odur ki, fəslə uyğun olmayan rəvayətlər digər mənbələr əsasında həmin fəslə uyğunlaşdırılmışdır.

Xətib ət-Təbrizi Bəğavidən fərqli olaraq, bütün rəvayətlərin ilk ravisini, yəni səhabə ravilərin adlarını da hədislərin başına əlavə etmişdir. Bəzi rəvayətlərin mənbələrində düzəlişlər etmiş, Bəğavinin vermədiyi bəzi mənbələri əlavə etmişdir. Xətib ət-Təbrizi "*Məsabih əs-Sünnə*"yə 1511 rəvayət əlavə etmişdir [13, c.29, s.259].

Əsərin əhəmiyyəti

Əsərin əhəmiyyətini göstərən əsas amillərdən biri ona yazılmış şərh və haşiyələrin çox

3 Ümumilikdə "*Məsabih əs-Sünnə*"də Kütubi-sittədən (İmam Buxari, İmam Müslim, Tirmizi, Əbu Davud, Nəσαι və İbn Macə) başqa, Dariminin "*əs-Sünnən*", İmam Malikin "*Müvəttə*", Şafeinin "*əl-Müsnəd*", Darəqutninin "*əs-Sünnən*", Beyhəqinin "*Şuabul-İman*", Rəzin ibn Muaviyənin "*ət-Təcriid lis-sihah*" əsərlərindən də hədislər dərc edilmişdir.

olmasıdır. “*Mişqat əl-Məsabih*”, demək olar ki, ən çox şərh yazılmış əsərlərdən biridir. Eyni zamanda, əsərə dəyər qatan bir başqa xüsusiyyət də hədis təkrarlarına yer verilməməsi və on iki mötəbər hədis əsərindən seçilmiş rəvayətləri əhatə etməsidir. Beləliklə, onu mütləq edən hər kəs, eyni zamanda on iki mötəbər hədis əsərindən də xəbərdar olur.

Əsərin fiqhi mövzular əsasında tərtib edilməsi də həm onun əhəmiyyətini artırır, həm də oxucunun diqqət və marağını özünə cəlb edən başqa bir amildir. “*Mişqat əl-Məsabih*”i oxuyanlar rahatlıqla əqaid, fiqh, təfsir və təsəvvüf sahəsində kifayət qədər məlumat əldə edə bilirlər.

Əsərə yazılmış şərh və haşiyələr

Elm dünyasında özünəməxsus dəyəri olan “*Mişqat əl-Məsabih*” əsərinə çoxsaylı şərhlər yazılmış və müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Bu çalışmalardan nəşr edilənləri belə sıralamaq mümkündür:

- Əhməd ibn Məhəmməd Şərafəddin ət-Tibi (v. 743/1343): “*əl-Kaşif ən-Həqaiq əs-Sünən*”;

- Əbdüləziz Məhəmməd ibn Əbdüləziz əl-Əbhəri (v. 895/1490): “*Minhac əl-Mişqat*”;

- İbn Həcər Heytəmi (v. 974/1569): “*Fəthul-İlahi fi şərhi Mişqat*”;

- Əli əl-Qari (v. 1014/1605): “*Mirqat əl-Məfatih şərhu Mişqat əl-Məsabih*”;

- Əbdülxaliq ibn Seyfəddin əd-Dihləvi (v. 1052/1642): “*Əşiat əl-Ləməhat*” (Fars dilində); “*Ləməhat ət-Tənkih fi şərh Mişqat əl-Məfatih*” [14, s.68];

- Məhəmməd İdris Qandəhləvi (v. 1384/1965): “*ət-Taliq əs-Sabih alə Mişkat əl-Məsabih*” / Dəməşq, 1354;

- Əbul-Həsən Ubeydullah ibn Məhəmməd əl-Mübarəkpuri (v.1414/1993): “*Mirat əl-Məfatih şərhu Mişqat əl-Məfatih*” / Hindistan, 1984 [Şərhlər üçün bax: 13, c.29, s.259; 7, c.1, s.31].

Əlyazma şəklində olan çalışmaları isə belədir:

- Abdullah ibn Ömər əl-Beyzavi (v. 716/1316) şərh / Əlyazması: Murad Molla Kitabxanası, no: 533, 534;

- Sıddıq Şərif (v. 1033/1624): “*Nücum əl-Mişqat*” [4, s.381].

Katib Çələbi Seyyid Şərif Cürəninin (v. 816/1413) “*Mişqat*”a dair qələmə aldığı bir haşiyədən bəhs edir. Ancaq əsərin adını çəkmir [2, c.2, s.1700]. Hülvani isə bu haşiyənin “*Haşiyə əl-Cürəni*” olduğunu bildirir. Əsərin əlyazma nüsxələri Murad Molla Kitabxanası no: 527-30; Süleymaniyə Kitabxanası: Kılıç Ali no: 198-də yerləşir. Hülvani başqa bir haşiyənin də olduğunu qeyd edir. Bu haşiyə Cəlaləddin əl-Külaniyə məxsus “*Haşiyətü Mişqat əl-Məsabih*”dir [15, s.80]. Məlumat əldə edə bildiyimiz digər haşiyələr isə bunlardır:

- Əhməd Əli Səhanpuri: “*Mişqat əl-Məsabih*” nəşri [14, s.97];

- Məhəmməd Əbu əl-Həsən Çatqami: “*Tənzimat əl-Əştat li həlli Əvsat əl-Mişqat*” / Əsər urdu dilindədir [14, s.180];

- Qazı Abdulqadir Həzəravi: “*Haşiyeyi- Mişqat*”;

- Məhəmməd Rəfiq Əsri: “*əl-Mişqat əl-Məsabih Haşiyəsi*” /bu əsər tam yekunlaşmamışdır [14, s. 347].

Bu əsərin Osmanlı dövrü başda olmaqla orta əsr İslam coğrafiyasında ən çox müraciət edilən hədis əsəri olduğunu daha əvvəl bildirmişdik. Məhz buna görə əsər bir neçə dilə tərcümə və şərh edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- A.N. Matthews, *“Mischat al-Masabih”* / Kəlküttə, 1809-1810 (ingilis dilinə tərcümədir);
- al-Haj Maulana Fazlul Karim, *“al-Hadis an english translation commentary of Mishkat-ul-Masabih”* / Lahor, Malik Sirajuddin & Sons, 1979 (ingilis dilinə tərcümədir);
- Abdul Hameed Siddiqi (translated and annotated), *“Mishkat-ul-masabih”* / Nyu-Dehli, 1990 (ingilis dilinə tərcümədir);
- James Robson, *“Mishkat al-Masabih”* / Lahor, 1966 (ingilis dilinə tərcümədir);
- Qütbüddin Xan Dihləvi, *“Mişqat əl-Məsabih”* / Lahor, 1902 (hind dilinə tərcümədir);
- Mustafa Uysal, *“İzahlı Mişkatul-Mesabih Tercümesi”* / Konya trs. (türk dilindədir);
- Hanifi Akın, *“Mişkatul-Mesabih”* / Çelik Yayınevi, 2013-2014, 4 cild (tərcümə, təxric və izahlar türk dilindədir);
- Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, *“Mişkatul-Mesabih”* / Ocak Yayınları, 2015, 5 cild.

“Mişqat”a dair edilən bu çalışmalar onun elm dünyasında və İslam ədəbiyyatı sahəsində olan dəyərini göstərir. Demək olar ki, orta əsrlərdə insanların hədisə qarşı rəğbətini itməməsi, hətta daha da artmasında “Mişqat”ın bilavasitə təsiri olmuşdur.

Təbrizinin hədis sahəsinə aid digər əsəri *“əl-İkmal fi Əsma ər-Rical”* adlı əsəridir. Bu çalışma “Mişqat”da rəvayətləri nəql olunan ravilər barəsindədir. Məlum olduğu kimi, “Mişqat”dakı rəvayətlərin təkə ilk raviləri, yəni səhabə, yaxud tabeindən olan ravisi qeyd olunmuşdur. Odur ki, əsərdə hədislərin bütün raviləri yox, məhz səhabə və yaxud tabein ravisi barədə məlumat verilmişdir. Əsər əlifba sırasına görə yazılmış və 1035 ravi ələ alınmışdır. Əsər, ümumiyyətlə, “Mişqat”a yazılmış şərh əsərlərinin sonunda nəşr edilmişdir [5, c.11, s.470].

Nəticə

Son dövrdə azərbaycanlı alimlərin İslam dini sahəsindəki çalışmaları tədqiqatçılarımızın diqqətini cəlb etmişdir. İslam elmlərinin hər bir sahəsində öz sözünü demiş alimlərimizin çoxluğunu və onların çalışmalarının elm dünyasına verdiyi töhfələri nəzərə alıqda aparılan tədqiqatların kifayət qədər olmadığını görürük. Tariximizə və əcdadımıza sahib çıxmaq üçün mütləq sözügedən alimlərin həyat və yaradıcılığını dərinlən araşdırmalı və onların əsərlərini elm dünyasına ərməğan etməyə çalışmalıyıq. Bu məqalə sadalanan təmənnaların bir təzahürüdür.

Tədqiq etdiyimiz görkəmli alim Xətib ət-Təbrizi orta əsrlərdə yaşamış və öz sahəsində sözünü demiş azərbaycanlı hədis alimidir. Onun həyatı barədə hər nə qədər kifayət qədər məlumat tapılmasa da, qələmə aldığı *“Mişqat əl-Məsabih”* əsərinin dünyada məşhur olması onun tanınması baxımından kifayət edir. Təkmilləşdirmə mahiyyəti kəsb edən əsər yazıldığı gündən etibarən diqqət mərkəzində olmuş və bu günə qədər İslam mədrəsələrində, elm mərkəzlərində hədislərə qarşı məhəbbəti gücləndirən vəsait olmuşdur. Hətta hədis barəsində ortaya atılan bəzi şübhələrə qarşı zireh mahiyyəti daşdığı da bir həqiqətdir. Əsərin əhəmiyyətini görmək üçün ona yazılan şərhələrə və tərcümə edildiyi dillərə baxmaq kifayətdir.

Xətib ət-Təbrizinin azərbaycanlı hədisşünas olduğunu və əsərinin dünyada bir neçə dillə tərcümə edildiyini də nəzərə alaraq, sözügedən kitabın mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycan dilinə də tərcüməsinin zəruri olduğunu düşünürük. Belə bir addım həm xalqımızın maariflənməsi, həm də alimimizə olan mənəvi borcumuzun ödənməsi baxımından üzərimizə düşən bir vəzifədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kəhhalə Ömər Riza (1407/1987). Mucəmə əl-Müəllifin. Beyrut: tarixsiz.
2. Katib Çələbi Hacı Xəlifə (1067/1657). Kəşf əz-Zünun an Əsma əl-Kutubi vəl-Fünun. Ankara: 1943.
3. Zirikli Xeyrəddin (1396/1976). əl-Ə`lam Qamusu Təracim li Əşhər ər-Ricali və ən-Nisai min əl-Ərəbi və əl-Mustə`rəbinə və əl-Mustəşrikin. Beyrut: 1980.
4. Kəttani Məhəmməd Əbdülhey İbn Əbdulkəbər İbn Məhəmməd (1381/1962). ər-Risale əl-Mustətrafə (tərcümə edən Yusuf Özbək), İstanbul: 1994.
5. Qari Molla Əli (1014/1605). Mirqat əl-Məfatih Şərh Mişqat əl-Məsabih. Beyrut: 2007.
6. Yaqut əl-Haməvi Əbu Abdullah Şihabuddin (626/1229). Məcəmə əl-Buldan. Beyrut: 1977.
7. Tıbi Şərafəddin Hüseyn ibn Abullah (743/1343). əl-Kaşif ən-Həqaiq. Riyad: 1417/1997.
8. Nəsirov Elnur. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər. Bakı: 2011.
9. Təbrizi Məhəmməd ibn Abdullah Vəliyuddin əl-Xətib. Mişqat əl-Məsabi. Beyrut: 2018.
10. Çakan İsmail Lütfü. Hadis Edebiyatı. İstanbul: 2003.
11. Bəğavi Əbu Məhəmməd Muhyissünnə Hüseyn ibn Məsud (516/1122). Məsabih əs-Sünnə. Beyrut: 1987
12. İbn Salah əl-İmam Əbu Əmr Osman ibn Əbdürrəhman əş-Şəhrəzuri (643/1245). Ulum əl-Hədis. Dəməşq: 1998.
13. Hatipoğlu İbrahim. Məsabih əs-Sünnə. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ansiklopedisi, XXIX. Ankara: 2004.
14. Özşenel Mehmet. Pakistanda Hadis Çalışmaları. İstanbul: 2014.
15. Demirci Selim. Tıbi'nin Mişkât Şerhi ve Hadis Literaturündeki Yeri (nəşr edilməmiş doktorantura işi). İstanbul: 2015.

Руфат Ширинов
**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УЧЕНЫЙ ПО ХАДИСОМ
 ВАЛИЮДДИН ХАТИБ АЛЬ -ТАБРИЗИ И ЕГО ВЗНОСЫ В
 ХАДИСНУЮ ЛИТЕРАТУРУ**

РЕЗЮМЕ

Хадисы являются одним из основных источников исламской религии. По этой причине на протяжении всей истории ислама мусульманские ученые проявляли особый интерес к этой области, и ими были написаны различные произведения. После принятия ислама азербайджанские ученые также внесли свой вклад в исламскую литературу.

В этой статье содержится информация о жизни и деятельности азербайджанского ученого Валиюддина Хатиба аль-Табризи, который имеет свой индивидуальный почерк в данной области, а так же имеет линию хадисов и пользуется уважением в научном мире. Тот факт, что эта работа широко читалась в средние века и все ещё широко читается в наше время дал определённый толчок исследованиям в данном направлении.

Rufat Shirinov
**AZERBAIJANI HADITH SCHOLAR VALIYYUDDIN KHATIB
 AL-TABRIZI AND HIS CONTRIBUTION TO HADITH
 LITERATURE**

SUMMARY

Hadiths are one of the major sources of Islamic religion. For this reason, throughout the history of Islam, Muslim scholars have had a special interest in this field and have written various works. Following adoption of the Islamic religion, Azerbaijani scholars have also published commendable works that contributed to Islamic literature.

This article contains information on the life and activities of the Azerbaijani scientist Valiyyuddin Khatib al-Tabrizi, who has his individual style in this field, as well as his hadith line and enjoys respect in the scientific world. The fact that this work was widely read in the Middle Ages and is still widely read today has given some impetus to research in this direction.